

О. В. ВІТРИНСЬКА, старший викладач, ПолтНТУ імені Юрія Кондратюка,
Полтава

РАДЯНСЬКА ПРЕСА ТА ЛІТЕРАТУРА 1920–30-Х РР. ЯК ІНСТРУМЕНТ ВПЛИВУ НА РЕЛІГІЙНУ СВІДОМІСТЬ ЄВРЕЇВ УКРАЇНИ

Авторка визначає, які газети і журнали друкували статті атеїстичної тематики; наскільки антирелігійна преса та література користувалися попитом серед єврейського населення; як проходила робота по популяризації цих видань; як використовували атеїстичну літературу антирелігійні гуртки. Антирелігійні видання не користувалися популярністю серед єврейського населення.

Ключові слова: юдаїзм, безвірники, комуністичний світогляд, радянська влада, антирелігійна пропаганда.

Вступ. У наш час ні у кого не викликає сумніву значний вплив на громадську свідомість засобів масової інформації. Телебачення, Інтернет, радіо, газети та журнали формують ставлення людей до політичних подій, економічного становища, соціальних проблем, міждержавних відносин та окремих персон. На початку ХХ ст. газети і журнали, як джерела донесення інформації, лише починали набувати масового характеру. Роль друкованої преси та літератури зросла після проведення більшовиками заходів щодо ліквідації неписьменності. Прийшовши до влади більшовики почали активно використовувати періодичну пресу та літературу для поширення комуністичного світогляду. Однією із умов його розповсюдження було витіснення релігійної свідомості.

Наразі, преса і література міжвоєнного періоду є неоціненим джерелом інформації для дослідників історії Радянської України. Антирелігійна пропаганда, як і багато інших аспектів розвитку тогочасного суспільства, знайшла відображення на шпальтах преси та на сторінках книжок. Самі публікації також часто ставали окремими об'єктами дослідження [13; 23]. Питання антирелігійної преси та літератури для євреїв побіжно розглядали автори робіт з історії євреїв України та Радянського Союзу Е. Школьников та С. Резник [34; 50]. Оцінку наукового рівня антирелігійних робіт зробила дослідниця бібліїстики М. Міхейкіна [24]. Найбільш ґрунтовною працею, аналізуючою зміст антирелігійних газет, журналів і книг, є монографія Ганни Штерншис «Soviet and Kosher: Jewish Popular Culture In The Soviet Union, 1923–1939» [51]. Авторка описала радянську їдишо- та російськомовну єврейську культуру. Втім, на наш погляд, проблема ще не достатньо вивчена і потребує подальшого розгляду.

© О. В. Вітринська, 2014

Саме тому **метою** даної статті є дослідження антирелігійних публікацій 1920-1930-х рр., шляхів їхнього поширення та рівню популярності серед євреїв України.

Виклад основного матеріалу. Справою тотальної атеїзації населення України займалися до десятка спеціалізованих журналів і газет, які виходили протягом означеного періоду. Першим офіційним анитрелігійним виданням став російський щомісячний журнал «Революция и церковь» – друкований орган спочатку столу культів, пізніше – VIII, а потім V відділу Наркомату юстиції Росії. Журнал виходив з лютого 1919 р. і поширювався по всій території радянської України. За два роки вийшло дванадцять його номерів у п'яти випусках. Відповідальним редактором був керуючий відповідним відділом Наркомату юстиції П. А. Красіков У постійних рубриках «Дії та розпорядження уряду», «Відгуки», «Під прапором релігії», «Поштова скриня» та «Книжна полиця» друкувалися офіційні матеріали, статті відомих антирелігійників, наприклад, А.В. Луначарського, І. І. Степанова-Скворцова та П. І. Стучки, інформація про роботу на місцях і повідомлення про нові антирелігійні видання. Через брак коштів виходив він нерегулярно й незначним тиражем. Так, у 1920 р. було надруковано всього три номери за одним виданням, яке побачило світ лише у березні 1921 р. З 1922 р. при журналі виходив щомісячник «Наука та релігія». Було видано його сімнадцять номерів.

У Москві друкувалися й такі антирелігійні видання, як газета «Атеист» (1922 р., редактор І.А. Шпіцберг), газета «Безбожник», що стала пізніше друкованим органом Союзу Безвірників (1922-1932 рр., редактор Є. Ярославський, а з 1932 р. – Ф. Путінцев), журнал «Безбожник у станка» (1923-1931 рр., редактор М. Костеловська), журнал «Безбожник» (1924-1941 рр.), журнал «Антирелигиозник» (1926-1941 рр., редактор Є. Ярославський). Наукові матеріали друкувалися в журналі «Атеист» (1926-1930 рр.; 1931р. виходив під назвою «Воинствующий Атеист»).

У Києві протягом 1923-1924 рр. видавали журнал «Безвірник». Головним друкованим органом Центральної ради Спілки Войовничих Безвірників України (далі – СВБ) став журнал «Безвірник», що видавався в Харкові з 1925 по 1935 рр. Йому належала провідна роль у насадженні масового атеїзму в Україні [14, с. 10].

Органом Київської окружної ради СВБ (із 1929 р.), Київської міськради СВБ (з 1931 р.) була газета «Войовничий безвірник», що виходила протягом 1929-1933рр. двічі на місяць.

Із 1 січня 1930 р. у Харкові побачила світ газета «Войовничий безвірник» – орган Центральної ради СВБ України. Видання містило директиви цієї організації, методичні матеріали та висвітлювало антирелігійну роботу на місцях. Учасники Одеської конференції читачів і кореспондентів атеїстичної преси у 1931 р. відзначали, що газета швидко стала масовою, допомагала своєчасно організовувати участь безвірників у всіх господарсько-політичних кампаніях для «викриття шкідницької ролі і діяльності релігійників», періодично друкувала наукові статті з питань атеїзму та природознавства, видавала літературну сторінку і сторінку юного безвірника, сприяла організації мас на проведення передсвяткових заходів [21]. Проіснувала газета до 1933 р.

Тему боротьби з релігією не оминала більшість українських періодичних видань 1920-1930-х рр. Дописи подібної тематики у них виходили час від часу, певної системи і послідовності не було. Наприклад, іноді розміщувала антирелігійні матеріали одна з найбільших газет – «Пролетарська Правда» (Київ). Номер від 25 грудня 1928 р. був увесь присвячений даній тематиці, видання 6 січня наступного року антирелігійною зробило одну сторінку. Але після виходу цих двох номерів богоборчій пропаганді увага не приділялася по півроку [40, с. 61].

Часто пропонувалися матеріали, спрямовані на дискредитацію юдаїзму і поширення матеріалістичних поглядів. Друкувалися вони і в місцевих виданнях, наприклад, у газеті «Кременчугский рабочий» [35].

Основною комуністичною газетою на їдиші, для єврейського населення, була «Дер Емес» («Правда»), що виходила протягом 1918-1937 рр. – центральний друкований орган Євсекції до її ліквідації у 1930 р., а потім орган Ради національностей ЦВК СРСР. Виходила газета в Москві та поширювалася по території всього Радянського Союзу. Для основної маси читачів «революційна» мова її публікацій була незрозуміла та незвична. Семен Резнік, автор книги «Между двух жерновов» пише, що деяку кількість екземплярів «Дер Емес» розклеювали в Москві та Петрограді. Часто газети висіли догори ногами, бо найняті для їх поширення хлопці просто не знали, де верх і низ тексту, а контролювати їхню роботу було нікому. Більшу частину п'ятитисячного тиражу співробітники редакції забирали додому для розпалювання печей [34, с. 463]. Часопис вміщав значну кількість антирелігійних матеріалів, особливо після того, як головний редактор, колишній соціаліст Моше Литваков, дізнався, що друкарі цієї «революційної» газети відмовилися працювати на свята Рош Ха-Шана та Йом Кіпур. М. Литваков був збентежений, що це явище було масовим: «Єврейський робітник загруз в трясині старого юдейського сміття, він посилає своїх дітей в хедер, дотримується Суботи та свят і часто тремтить над релігійними дрібницями» [12, с. 114].

Однією з найважливіших тем, яка піднімалася на шпальтах газети був розвиток єврейської культури та освіти. Дописувачі та редактори газети приділяли значну увагу поширенню мови їдиш, та підвищенню її статусу в радянській державі.

З 1931 р. в СРСР на їдиші виходив журнал «Дер Апікойрес» («Безвірник»), як одне з видань органів Центральної ради СВБ СРСР. Редактором був М. Альтшулер. Перша Всесоюзна нарада про роботу серед євреїв ставила наступні завдання щодо роботи журналу: надати йому масового характеру та зробити більш доступним для масового читача за мовою та змістом; відвести в журналі окреме місце для матеріалів на допомогу низовим агітаторам; перетворити журнал на «великого організатора широких мас безвірників на активну боротьбу з релігією – навколо конкретних гасел та директив партії і радянської влади» [4].

У районах компактного проживання євреїв виходили місцеві газети. Наприклад, «Колвірт Штерн» – у Новозлатопольському національному районі, «Колвірт Емес» – у Калініндорфському та «Сталіндорфер Емес» – у Сталіндорфському. Однак атеїстична преса критикувала ці видання за мляве проведення антирелігійної пропаганди. І дійсно, протягом серпня-вересня 1932 р. «Колвірт Штерн» не

розмістила жодного матеріалу проти юдейських осінніх свят, не зважаючи на те, що в 1931 р. спостерігалися масові невиходи на поле під час свят. Лише 22 вересня, за 8 днів до початку свят, і через 20 днів після звернення центральної газети «Дер Емес» до всіх єврейських газет із чіткою програмою проведення антирелігійної кампанії, з'явилися відповідні публікації. Наступні статті на цю тему були надруковані 1 жовтня. При цьому, усі дописи, крім одного, були переписані з інших антирелігійних брошур та журналів. Газета «Войовничій безвірник» підсумовувала: «Жодної оперативно-масової роботи проти старого побуту газета на провадила і не провадить. Антирелігійну кампанію, у зв'язку з осінніми релігійними єврейськими святами, «Колвірт Штерн» цілком змазав». Подібна ситуація була і з газетою «Сталіндорфер Емес» [3]. Не зважаючи на критику, у серпні-вересні 1932 р. в «Колвірт Штерн» так і не з'явилося жодної антирелігійної замітки. Лише 3 жовтня, після Рош Ха-Шана, на третій сторінці надрукували невеличку статтю. На думку безвірницьких пропагандистів, антирелігійні публікації, що іноді з'являлися на шпальтах «Колвірт Штерн» були «бліді, безбарвні і слабосилі... та навряд чи справили якесь враження на читача»; і взагалі, «антирелігійну кампанію «Колвірт Емес» свідомо чи несвідомо проморгав» [3].

Важливе місце у богоборчій справі належало антирелігійній літературі. У РСФРР було створено спеціальне державне антирелігійне видавництво, яким керував А. Богад [23]. Масовими тиражами почали виходити праці майбутнього доктора філософських наук, співробітника журналу «Антирелигиозник» І.А. Кривелева – «Против Пасхи», «Освященное тунеядство и доблесть труда», «Правда о Євангеліях», «Контрреволюція під прикриттям Євангелія», метою яких була дискредитація релігії, а не її науковий аналіз. Будь-яка згадка про релігію супроводжувалася приставкою «анти» [24, с. 45-46].

Для поширення атеїстичних поглядів друкували брошури та невеликі за обсягом книжки. Окремі звернення видавали для молоді, зокрема, для комсомольців. 1922 р. у Кременчузі, напередодні свят Нового року та Судного дня, Губернським комітетом КП(б)У, КСМУ та Губернською радою профспілок було видано 2 тис. брошур «До робітників міста Кременчука» та «До єврейської робітничої молоді». 1 тис. з них – російською, друга – єврейською мовами [45, арк. 60, 60 зв., 61, 61 зв].

Газети і журнали єврейською мовою часто не користувалися популярністю. У звіті єврейського відділу Кременчуцького губернського комітету в жовтні 1922 р. зазначалося, що більшість єврейських робітників, не зважаючи на незнання російської мови, мали певний потяг до читання лише російськомовних газет [45, арк. 53 зв.]. При цьому особливо відмічалася нерегулярна доставка газети (через 5-6 днів після друку). Для покращення становища Агітпроп Губернського комітету розіслав всім осередкам циркуляр про обов'язкову підписку на єврейські газети. Посилена агітація за підписку співробітники єврейських газет проводили на фабриках, заводах та в установах, але бажаних результатів вона так і не досягла. Роздрібний продаж також йшов погано [45, арк. 53 зв.].

Завідуючий евсекцією херсонського окружного комітету КП(б)У після огляду єврейських колоній округи у звіті відмітив «сумний» стан культури: у сільбудах

немає бібліотек, а там, де є, вони переповнені старими, сто разів перечитаними книгами; політичної літератури, написаної єврейською мовою, взагалі не було [42, арк. 93]. Проблема полягала не стільки у донесенні книжки до читача, скільки у відсутності необхідної літератури. Червневий пленум ЦК КП(б)У 1923 р. прийшов до висновку, що антирелігійна література не підходить для села, необхідно розробити і випустити матеріали, пристосовані для мешканців невеликих населених пунктів [45, арк. 15].

Радянська цензура не пропускала жодної книги чи статті на релігійну тематику, що не містила засудження або дискредитації віри. У 1924 р. була поновлена робота Єврейської історико-етнографічної спілки, створеної в 1909 р., і випуск нею збірника «Єврейська старовина», в якому з'явився ряд статей на біблійні теми. Але спілкою «Безбожник» цей збірник був оголошений націоналістичним і, вийшовши всього три рази, в 1930 р. припинив своє існування. Таким чином, монополія «Безбожника» була відновлена [24, с. 43].

На різноманітних зборах та конференціях безвірників часто наголошувалося на необхідності пожвавити політико-освітню роботу всередині бібліотек «через просунення... ідеологічно-витриманих книжок серед читачів.., підсилити пересувну роботу в справі обслуговування єврейського населення...» [43, арк. 53 зв.]. Книжки, зміст яких суперечив комуністичній ідеології, вносилися до спеціальних списків, як заборонена та ідеологічно невитримана література, котру не дозволяли видавати читачам [44, арк. 53 зв.].

Антирелігійні книги не користувалися великим попитом. 1928 р. було підраховано, що лише 3% запитів у сільських бібліотеках стосувалися безвірницької літератури. У першу чергу, питаннями атеїзму цікавилися молоді чоловіки. Жінки ж уникали подібної літератури; у середньому, лише одна із сотні книг, прочитаних ними, була антирелігійною [18].

Антирелігійна агітація призводила до того, що друкарі відмовлялися видавати релігійні книги. У часописі «Селянин Харківщини» в грудні 1928 р. повідомлялося, що друкарі м. Охтирка та робітники друкарень Книгоспілки й Комгоспу на зборах ухвалили приєднатися до постанов харківських друкарів відносно припинення видання релігійної літератури [44, арк. 16]. У статті наголошувалося, що «враховуючи надзвичайно велику шкоду, яку проводять попи, рабини та різні сектанти, друкарі Охтирки закликають друкарів усіх районів Харківщини піти за їхнім прикладом» [44, арк. 16].

Найбільшої активності видавнича справа набувала напередодні великих релігійних свят. Відомим пропагандистам замовляли написати антирелігійні роботи. У 1927 р. Головне бюро євсекцій при ЦК КП(б)У для проведення антирелігійної кампанії напередодні свята Песах замовили у «т. Лурье» підготувати брошуру і піклувалися про її вчасне видання [42, арк. 19]. У газетах і журналах з'являлися статті із промовистими заголовками: «Рош-Гашоно та Йом-Кіпур – свята єврейської буржуазії», «Єврейське осіннє свято «Сукойс», або кущі, та його значення», «Звідки пішло весняне єврейське свято «Песах», «Трудящі пасхи не святкують» та багато інших [27; 25; 26; 38].

Авторами дописів у пресі були працівники Євсекції, Агітпропу, Спілки безвірників і ліквідаційного відділу по відокремленню церкви від держави Наркомату юстиції. Голова Спілки Безвірників Е. Ярославський був євреєм за національністю та здобув традиційну освіту в хедері. Через це він зазвичай критикував канони юдаїзму. У своїх численних виступах і публічних роботах постійно наполягав на необхідності наукового підходу до аналізу релігій та їх походження, про важливість всесвітнього розвитку релігієзнавства. Науково-популярні роботи О. Ярославського «Як народжуються, живуть і помирають боги і богині» та «Біблія для віруючих і невіруючих» були хоч і досить примітивними, але кращими у порівнянні із тим, що друкували в численних виданнях спілки «Безбожник» [24, с. 41].

Для забезпечення агітаторів матеріалами до лекцій і доповідей у журналі «Безвірник» виходив додаток. Наприклад, протягом 1927-1928 рр. у ньому друкували текст антирелігійних бесід: «Як і чому з'явилася в людей віра в Бога», «Християнство і нехристиянські релігії» та інші. Статті завершувалися контрольними питаннями для читачів[7].

Друкований матеріал антирелігійні видання рекомендували використовувати не лише під час антисвяткових кампаній, а і для систематичної пропагандистської роботи. З метою допомоги активним безвірникам розміщували матеріали для групової агітації. Накопиченим досвідом ділилися осередки атеїстів. Ідеологи безвірницької роботи радили, як краще здійснювати антирелігійну агітаційну роботу, які форми і методи використовувати. Рекомендували теми виступів: «Для кого потрібна пасха», «Релігія – ворог колективізації», «Хрестовий похід проти СРСР та свято пасхи», «Новий соціалістичний побут не може бути сполученим з релігією», «Всі релігії однакові» [22]. Серед членів юдейських громад В. Фаворський пропонував проводити заходи на теми «Чи жив Моїсей», «Походження єврейського культу», «Талмуд та його критика», «Про обрізання», «Равінат у царській Росії» [39].

Щоб полегшити агітаційну роботу місцевих органів влади та громадських організацій, складалися списки книг з антирелігійної пропаганди [46, арк. 59]. У 1927 р. про єврейську пасху рекомендували читати частину третьої книги О. Ярославського «Біблія для веруючих и неверуючих», А. Логінова «Чудо про переход Израиля через Чорное море», Г. Лурье «Песах», антирелігійні статті в газетах «Дер Емес» та «Дер Штерн», у журналі «Юнгвальд» тощо. Більшість з них були надруковані на їдиші [32]. Для роботи гуртків антирелігійної грамоти на селі у 1930 р. рекомендували такі книги, як: В. Соколов «Чия віра краща», М. Шахнович «Кому служить релігія Израиля», З. Наумов «Єврейські релігійні свята. Економічна основа їх та експлуаторська роля в минулому й сучасному», Н. Дайрі «Антисемітизм і релігія» [2]. 1930 р. напередодні осінніх єврейських свят випустили на їдиші брошуру «Геть релігію», збірник літературних матеріалів для проведення антирелігійних вечорів і книжечку А. Кіржніца «Святыє вредители нашей культурной революции». Книги обсягом 58 і 32 сторінки, ціною по 10 копійок і тиражем у 20 000 екземплярів були доступні та прості для прочитання [49].

Серед робітників і селян, на заводах і фабриках на підставі цих публікацій проводили антирелігійні лекції та дебати. Осередки Спілки войовничих безвірників та комсомольські організації випускали стінгазети, організовували виставки, матеріал для яких брали з антирелігійних книг та друкованих засобів масової інформації.

Активно випускалась і художня антирелігійна література. У книгах доступно зображувалося життя звичайних людей, викривалася «підступна» діяльність духовенства і «розкладаюча» роль релігії. Так, у роботі Е. Й. Ожешка «Исторический роман», що вийшла друком у 1929 р., описувався побут населення західноукраїнського єврейського містечка в межах «Смуги осілости» на початку ХХ ст. Сюжет показував «залежність неосвіченого єврейського населення – бідноти – від релігійних фанатиків-рабинів та їх найближчих друзів – багатіїв» [41].

Поширення антирелігійної літератури серед населення було одним з найважливіших методів масової боротьби з вірою в Бога. Значну роль у виданні атеїстичних книг, газет і журналів відіграла Спілка войовничих безвірників України. За її ініціативи великими тиражами вийшли у світ десятки публікацій, що висвітлювали майже всі основні антирелігійні кампанії [28].

Поширювалася безвірницька література кількома шляхами: через книжкові крамниці та бібліотеки, колективні закупівлі, організацію виставок, влаштування театральних вистав, чергувань безвірників для видачі антирелігійних книг, складання рекомендаційних списків [28].

Для збільшення передплатників антирелігійних видань проводили соціалістичні змагання. Ніжинська окружна рада Спілки войовничих безвірників у 1929 р. викликала на соціалістичне змагання колег із Чернігівщини. Вони поставили завдання подвоїти передплату на антирелігійну літературу [37].

Активна робота зі збільшення передплатників проводилася і з самого початку існування харківської газети «Войовничий безвірник». Улаштовувалися змагання між районами за більше число отриманих журналів і газет, встановлювалися плани підписки. Завдяки активній агітації за підписку, газета «Войовничий безвірник», яка після заснування у 1930 р. мала лише 30 тис. передплатників, у 1931 р. збільшила їх кількість до 150 тис. Журнал «Безвірник» мав тираж 35 тис., а в 1931р. він збільшився до 60 тис. Один з авторів «Войовничого безвірника» Волков констатував, що у 1930 р. по Кременчуцькому округу було розповсюджено 1 016 екземплярів цієї газети, а хтось Нестеровський у «Безвірнику» стверджував про передплату 3 116 її примірників у цьому ж регіоні [10; 30].

Постійно збільшувалася кількість неперіодичної антирелігійної літератури. У 1929 р. було видано 82 найменування, а за 1930 і перший квартал 1931 р. випустили 170 найменувань книг, об'ємом 592 друкарські аркуші з 2 293 тисяч примірників [5].

У пресі хвалили регіони, які передплатили значну кількість антирелігійної літератури, і соромили відстаючих. «Войовничий безвірник» у 1932 р. закликав кожен район передплатити не менше 200 примірників газети [19]. У тому ж номері наголошувалося, що існує багато регіонів, де безвірники показують приклад більшовицької боротьби за поширення газети, наприклад, Градизький район

Полтавської області отримав у липні 2 189 примірників, Недригайлівський – 1604. У той же час у Вінницькій області з 69 районів 17 передплатили менше десяти штук [19]. У серпні 1932 р. газета повідомляла, що чотири райони в Україні взагалі не одержували газету [9].

На території радянської України поширювалася й література видана в Росії. Замовити її можна було через Харківську філію книгоцентру РСФРР, книгарню № 1 у м. Харків (вул. Першого травня № 6), книгарню № 2 (вул. Свердлова, 14) та у філіях Книгоцентру в Києві, Одесі, Дніпропетровську та Артемівську. 1931 р. видавництво «Московский рабочий» пропонувало «Антипасхальный сборник для города» ціною в 20 коп., такі ж збірники для села, шкіл та Червоної Армії по 15 коп.; набір із 100 кольорових малюнків для організацій виставок для клубів, червоних куточків, хат-читалень та будинків колгоспників за 4 крб.; збірник художніх матеріалів (п'єси, вірші, художні твори та пісні) для передпасхальної вечірки за 45 коп.; двокольорові стінгазети по 8 коп. окремо для міст, сіл та Червоної армії; шість різних брошур по 10 коп. і 5 різновидів листівок ціною в 1 коп.; книгу Н. Румянцева «Происхождение Пасхи» за 20 коп. [1]. Матеріали мали доволі прийнятну ціну: від 1 коп. за листівки до 45 коп. за збірку художніх матеріалів. Лише виставка коштувала відносно дорого – 4 крб.

Не зважаючи на всі ці заходи, у 1930-х рр. справа популяризації антирелігійної літератури була дуже слабо розвинута. Наприклад, у 1930 р. у Ржищівському, Кагарлицькому та Обухівському районах Київщини виписували газету «Войовничий безвірник» у кількості до 12 примірників; журнал «Безвірник» у Кагарлицькому районі 52 екземпляра, в інших – 29. Газету «Безбожник», журнали «Безбожник у станка» та «Атеїст» отримували у кількості 3 штук, або не виписували зовсім [15]. Деякі члени осередків Спілки войовничих безвірників у середині 1930 р. не знали про наявність газети «Войовничий безвірник». Більшість наявних у сільбудах, клубах та хатах-читальнях антирелігійних часописів зберігалися навіть не розрізаними. Не кращою була ситуація з книгами. У Ржищівській районній книгарні із 10 тис. книжок лише 70 мали антирелігійне спрямування. У Кагарлицькому районі ситуація була дещо кращою. Атеїстичної літератури там було 3%. Обухівська книгарня майже зовсім не мала такої літератури [15].

Багато районних, освітніх і соціально-виховних закладів взагалі не були забезпечені антирелігійною пресою. Причини такої ситуації керівники атеїстичної роботи вбачали у тому, що не всі безвірницькі організації усвідомили роль газет і журналів у боротьбі проти релігії та не вміли використовувати пресу; а пошта проявляла бездіяльність у поширенні газети. Перед Спілкою войовничих безвірників ставилося завдання забезпечити антирелігійними виданнями всі свої районні ради та місцеві осередки, школи, клуби, будинки колгоспників [9]. Але передплатники часто скаржилися на несвоєчасну доставку безвірницької преси [16]. «Войовничий безвірник» критикував неякісну роботу пошти. У газеті від 5 травня 1931 р. говорилося, що в м. Одесу видання прибувало із запізненням на 5-8 днів, передплатники одержували менше примірників, ніж виписували [21]. Такі недоліки не сприяли збільшенню підписки.

Як і в 1920-х рр., у наступному десятилітті, на думку професійних агітаторів, атеїстичної літератури на місцях не вистачало. Особливо підкреслювалася відсутність книг на їдиші. Цей факт значно гальмував проведення антиюдейської агітації. Дописувач газети «Войовничий безвірник» Борман у жовтні 1930 р. скаржився, що осередок Спілки войовничих безвірників колонії Добра складався із євреїв, які слабо знали українську і російську, тому відсутність книг єврейською перешкоджала нормальній роботі [8].

У 1931 р. дописувач «Войовничого безвірника» Айнштейн повідомляв, що пропагандистському активу дуже потрібна антирелігійна література для проведення доповідей, розмов і лекцій. Великою перешкодою в роботі було запізне надходження матеріалів [6].

Іноді систематичну роботу, засновану на атеїстичній літературі, все ж таки вдавалося налагодити. У третьому номері «Безвірника» за 1930 р. сповіщалося, що осередок атеїстів на харківській швацькій фабриці імені Тинякова налічував до 500 осіб і мав куток безвірника у клубі в залі відпочинку; куток був непогано обладнаний наочним приладдям, антирелігійними експонатами та літературою. Робітники фабрики передплачували понад 300 примірників антирелігійної періодичної літератури, більшість якої становила газета «Безбожник», а «Безвірник» не був поширений на фабриці, при цьому, зазначалося, що передплата на антирелігійну літературу зростала, четвертий та п'ятий поверхи підписали договір на поширення подібних книжок, і в бібліотеці «безбожницька» література мала чималий попит [31].

Друковані засоби масової інформації не мали великої популярності серед єврейського населення. Дослідниця Е. Школьнікова зазначає, що будучи символами нового, вони приваблювали, передусім, молодь і «передових» євреїв [50]. Історик Ф. Кандель стверджує, що газети друкувалися малим тиражем на поганому папері, з нерозбірливими літерами, із складно зрозумілими новими словотвореннями на їдиші. Тому люди рідко їх купляли [17, с. 189]. «Войовничий безвірник» у 1930 р. констатував, що «справа з наближенням антирелігійної літератури до бідняцько-середняцьких мас в районах суцільної колективізації ще дуже погано поставлена» [15]. Заголовок статті, надрукованої через рік, однозначно говорить про незначний інтерес до антирелігійної літератури: «Негайно домогтися переламу в поширенні безвірницької преси. Так далі бути не може» [29].

Така ситуація продовжувалася протягом усіх 1930-х рр. Лише подекуди, та й то не на довго, вдавалося її змінити. Так, однією з нових форм пропаганди стало масове опрацювання антирелігійної літератури. У доповідях читали найбільш цікаві уривки з книг, а потім пропонували ознайомитися з ними самостійно. Через деякий час проводили обговорення прочитаного та дебати з найбільш дискусійних питань. Наприклад, у 1932-1933 рр. на Харківському паровозобудівельному заводі прочитали доповідь про «класову роль релігії та про маскування релігійників», під час якої процитували найбільш цікаві місця з книги Агієнка «Релігія під прапором соціалізму» та В.Г. Тан-Богораза «Технізація церкви в Америці», після чього понад 70 осіб взяли книги [33]. Через декілька днів на інших зборах 26 робітників

висловили бажання виступити в дебатах з приводу прочитаного. У результаті таких випадків на заводі почали масово застосовувати цей метод роботи [33].

Висновки. Таким чином, в радянській Україні поширювались як місцева антирелігійна, так і загальносоюзна преса та література. Основними виданнями, на сторінках яких проводилась агітація серед єврейського населення України, була харківська періодика: газета «Войовничий безвірник», журнал «Безвірник» та друковані видання на їдиші «Дер Апікойрес», а також московська газета «Дер Емес». Тему боротьби з релігійним світоглядом не оминали більшість газет і журналів, хоча регулярної систематичної роботи вони не вели. Антиюдейські статті розміщували під час передсвяткових атеїстичних кампаній, з'їздів безвірників і після відповідних розпоряджень «згори». Дописи були російською, українською мовами та на їдиші.

Регулярно, хоча й не в достатній кількості та низької якості, видавалась антирелігійна література для єврейського населення. Протягом 1929-1939 рр. у СРСР було надруковано 26 книг російською мовою та 52 на їдиш, спрямованих на дискредитацію юдаїзму [20, с. 199]. Напередодні релігійних свят видавництва друкували відповідні агітаційні гасла, брошури, плакати та стінгазети.

Партійне керівництво намагалось поширити підписку на антирелігійні видання. Для цього встановлювався план або оголошувалося соцзмагання. Із безвірницькою літературою можна було ознайомитися придбавши її у крамницях, замовивши в бібліотеках або взявши в місцевих осередках СВБ. Для зацікавлення читачів організовувалися книжкові виставки та колективні закупівлі, складалися списки рекомендованої літератури.

Матеріали, надруковані у газетах, журналах і книгах, використовувалися для гуртків безвірників. Беручі їх за основу, агітатори проводили лекції, доповіді та диспути. Часто видання розміщували методичні матеріали для проведення антирелігійних заходів.

Антирелігійні видання не користувалися популярністю серед єврейського населення. Роботи були складними для розуміння пересічними громадянами, особливо через незрозумілі словотворення на їдиші. Пошта працювала не задовільно. Робітники євсекцій та бібліотекарі регулярно висловлювали претензії на відсутність даної літератури, особливо на їдиші, передусім у невеликих містечках і селищах.

Список літератури: 1. *Антипасхальна література* // Войовничий безвірник. – 18 березня 1931. – № 13. – С. 4. 2. *Антирелігійна бібліотека* // Войовничий безвірник. – 5 жовтня 1930. – № 29. – С. 4. 3. *Антирелігійна робота на задвірку* // Войовничий безвірник. – 17 жовтня 1932. - № 45. – С. 4. 4. *Антирелігійна робота серед національних меншостей* // Безвірник. – 1931. – № 11-12. – С. 45. 5. *Антирелігійний рух на новому етапі* // Войовничий безвірник. – 31 травня 1931. – № 28. – С. 2. 6. *Анштейн. Дніпробуд по-бойовому готується до антипасхальної кампанії / Анштейн* // Войовничий безвірник. – 31 березня 1931. – № 16. – С. 1. 7. *Безвірник*. – 1928. - № 1. – С. 113-128. 8. *Борман Бракує підручників єврейською мовою / Борман* // Войовничий безвірник. – 5 жовтня 1930. – № 29. – С. 3. 9. *«Войовничого безвірника» – в маси* // Войовничий безвірник. – 16 серпня 1932. – № 30/31. – С. 4. 10. *Волков. Жодного безвірника на Україні без газети «Войовничий*

безвірник» / Волков // Войовничий безвірник. – 1930. – № 18. – С. 4. **11.** Г. М. Дати рішучу відсіч / Г.М. // Войовничий безвірник. – 5 вересня 1931. – № 47. – С. 4. **12.** Гителъман Ц. Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней / Ц. Гителъман. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 512 с. **13.** Дудка Л. О. Антирелігійні видання у системі безвірницького руху в Україні (1920 – 1930-ті роки) / Л. О. Дудка // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. / Редкол.: П.Т. Тронько (голов. ред.) та ін. – К., 2001. – Вип. 13. – С. 295-315. **14.** Дудка Л.О. Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. «Історія України» / Л.О. Дудка. – Київ, 2005. – 21 с. **15.** Журбицький К. Як просувається антирелігійна література / К. Журбицький // Войовничий безвірник. – 11 вересня 1930. – № 26. – С. 4. **16.** За своєчасну доставку газети // Войовничий безвірник. – 1932. – № 34-35. – 23 серпня. – С. 4. **17.** Кандель Ф. Книга времен и событий. Ч. 3. История евреев Советского Союза (1917 – 1939 гг.) / Ф. Кандель. Иерусалим – Москва: Гешарим – Мосты культуры, 2002. – 488 с. **18.** Коган Л. Р. Антирелігійна книга на селі / Л.Р.Коган // Безвірник. – 1928. – № 15. – С. 42-44. **19.** Кожному району не менше 200 примірників «Войовничого безвірника» // Войовничий безвірник. – 23 серпня 1932. – № 34-35. – С. 4. **20.** Краткая еврейская энциклопедия. Т. 8. Сирия – фашизм / Общество по исслед. еврейских общин; Еврейский унив-т в Иерусалиме; гл. ред. Ицхак Орен (Надель), д-р Нафтали Прат. – Иерусалим, 1996. **21.** Л. П-к. Безвірники Одеси про газету «Войовничий безвірник» / Л. П-к. // Войовничий безвірник. – 5 травня 1931. – № 23. – С. 2. **22.** Лист Центральної Ради України до всіх організацій та членів СВБ // Войовничий Безвірник. – 17 березня 1930. – № 9. – С. 4. **23.** Маленков В. В. Антирелигиозная периодическая печать в СССР (довоенный период) [Електронний ресурс] / В. В. Маленков. Режим доступу: // http://www.rusnauka.com/PNR_2006/Istoria/2_+malenkov.dok.htm **24.** Михейкина М. Э. Российская библистика: от зарождения до возрождения. Историографический очерк / М. Э. Михейкина. – М.: Мосты культуры / Иерусалим: Гешарим, 2004. – 136 с. **25.** Наумов З. Єврейське осіннє свято «Сукойс», або куці, та його значення / З. Наумов // Безвірник. – 1929. – № 19. – С. 9-14. **26.** Наумов З. Звідки пішло весняне єврейське свято «Песах» / З. Наумов // Войовничий безвірник. – 5 квітня 1930. – № 11. С. 4. **27.** Наумов З. Рош-Гашоно та Йом-Кіпур – свята єврейської буржуазії / З. Наумов // Безвірник. – 1929. – № 18. – С. 24-29. **28.** Наші завдання // Войовничий безвірник. – 25 січня 1931. – № 28. – С. 4. **29.** Негайно домогтися переламу в поширенні безвірницької преси. Так далі бути не може // Войовничий безвірник. – 20 липня 1931. – № 38. – С.4. **30.** Нестеровський К. Чи правда, що зростає релігійний рух (Кременчуччина) / К. Нестеровський // Безвірник. – 1933. – № 14. – С. 39. **31.** О. Г. На фабриці ім. Тинякова // Безвірник. – 1930. – № 3. – С. 32. **32.** Про єврейську пасху // Безвірник. – 1927. – № 4. – С. 59. **33.** Про нові форми масового антирелігійного навчання (Досвід Харківського паравозобудівельного заводу) // Безвірник. – 1933. – № 17/18. – С. 26-27. **34.** Резник С. Вместе или врознь? Судьба евреев в России. Заметки на полях диалогии А.И. Солженицина. Кн. 2. Между двух жерновов / С. Резник. – М.: Захаров, 2005. **35.** Рогаль П. Безбожники, в наступление против попов и раввинов / П. Рогаль // Кременчугский рабочий. – 1928. – № 245. – С. 3. **36.** Смирнова М. Таких помилок не припускати / М. Смирнова // Войовничий безвірник. – 23 серпня 1932. – № 34-35. – С. 4. **37.** Старенький. Викликаємо на соцзмагання безвірників Чернігівщини / Старенький // Безвірник. – 1929. – № 15. – С. 52. **38.** Трудящі пасхи не святкують // Войовничий безвірник. – 5 квітня 1930. – № 11. – С. 4. **39.** Фаворський В. До питання про постановку групової агітації (Досвід роботи на Київщині) / В. Фаворський // Безвірник. – 1928. – № 4. – С. 58. **40.** Фаворський В. Огляд роботи на Київщині / В. Фаворський // Безвірник. – 1929. – № 7. – С.60-70. **41.** Художня антирелігійна література // Безвірник. – 1929. – № 9. – С. 64. **42.** Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОУ). – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 996. **43.** ЦДАВОУ. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 713. **44.** ЦДАВОУ. – Ф. 2514. – Оп. 1. – Спр. 2. **45.** Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1531. **46.** ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 1772. **47.** ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 7105. **48.** ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп.20. – Спр.1533. **49.** Ч. Обзор антирелигиозной литературы / Ч. //

Безбожник. – 1930. - № 2. – С. 19. **50.** Школьников Э. Трансформация еврейского местечка в СССР в 1930-е годы (по материалам Государственного Архива Российской Федерации и еврейской прессы на идиш и русском) [Электронный ресурс] / Э. Школьников. Режим доступа: <http://jhistory.nfurman.com/lessons9/1930.htm> **51.** *Shternshis, Anna Soviet and kosher: Jewish Popular Culture in the Soviet Union, 1923 – 1939* / Anna Shternshis. – Bloomington: Indiana University Press, 2006.

Надійшла до редколегії 20.02.2014 р.

УДК 2–674(=411.66)(477)«1920–1930»

Радянська преса та література 1920-30-х рр. як інструмент впливу на релігійну свіломість євреїв України / О. В. Вітринська // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 3-14. Бібліогр.: 51 назв. – ISSN 2079-0813.

Авторка визначає, які газети і журнали друкували статті атеїстичної тематики; наскільки антирелігійна преса та література користувалися попитом серед єврейського населення; як проходила робота по популяризації цих видань; як використовували атеїстичну літературу антирелігійні гуртки. Антирелігійні видання не користувалися популярністю серед єврейського населення.

Ключові слова: юдаїзм, безвірники, комуністичний світогляд, радянська влада, антирелігійна пропаганда.

УДК 2–674(=411.66)(477)«1920–1930»

Советская пресса и литература 1920-30-х гг. как инструмент влияния на религиозное сознание евреев Украины / Е. В. Витринская // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2014. - № 25 (1068). – С. 3-14. Бібліогр.: 51 назв. – ISSN 2079-0813.

Автор определяет, какие газеты и журналы печатали статьи атеистической тематики для еврейского населения Украины, насколько антирелигиозная пресса и литература пользовалась спросом, как проходила работа по популяризации этих изданий; как использовали антирелигиозную литературу кружки безбожников. Антирелигиозные издания не пользовались популярностью среди еврейского населения.

Ключевые слова: антирелигиозная пропаганда, безбожники, иудаизм, коммунистическое мировоззрение, советская власть.

The author defines, what newspapers and magazines printed articles of atheistic subject for the Jewish population of Ukraine, on how many the antireligious press and literature was in demand as there took place work on promoting of these editions; as mug of atheists used antireligious literature. Anti-religious publications were not popular among the Jewish population.

Keywords: antireligious promotion, atheists, communistic outlook, Judaism, Soviet power.